

Призова ли дни светло-смирени,
гръмват бури над светло море,
а подиря ли буря — край мене
всеки вопъл и ропот замре.

(Черна песен)

Подобни или близки до тях антитези ще намерим и в стихотворенията „Назад през сънища стъмени“, „В тъмница“. Оттук излизат онези критики, които говорят за драматична лирика у Дебелянов. Но вгледаме ли се по-внимателно в характера на тези антитези, в процеса на преживяването, ще се уверим, че лириката на Дебелянов в жанрово отношение не може да бъде отнесена към драматичната лирика. Посочените антитези отразяват диалектиката на живота, противоречивостта в поетовата личност, обаче те не характеризират психологическия процес, начина на изживяванията. А драматична лирика означава кипеж на чувства, противоречивост в преживяването, блъскане на душата от една крайност в друга, разкъсвана от взаимоизключващи се мисли и чувства. Когато четем лириката на Яворов, изпитваме усещането, че се намираме на брега на бурно море — вълните яростно се блъскат в скалите, зашеметяват ни с оглушителния си трясък, потопяват ни във въртопа на взаимоизключващи се стихии. Лириката на Дебелянов ни повлича някъде далече-далече навътре в пространството на това развълнувано море, където се движат огромни маси неспокойна вода, едно мощно подводно течение непрестанно ни издига и спуска, говори за напрегната борба в дълбините, но на повърхността няма шумни и сблъскващи се вълни.

Като казвам, че в жанрово отношение не можем да говорим за драматична лирика, това не ще рече, че в поезията на Дебелянов няма драматизъм. Напротив. Тя е дълбоко конфликтна, вътрешно напрегната. И в живота, и в творчеството на поета откриваме една голяма жизнена драма, дори една трагедия, която пронизва почти всичките му стихове. И тази драма е в последна сметка социална драма, тя е плод на онези обществени условия, в сред които живее поетът. Това е драмата не само лично на Дебелянов, но на цялата честна и благородна интелигенция у нас по това време, която се задушаваше в душните условия на буржоазното общество. И в социално-драматичния характер на Дебеляновата лирика още веднъж и с голяма сила се проявява социалният характер на неговото творчество.

★

Интересно е да се посочи, че силната социална струя в реализма на Дебелянов се проявява до известна степен в противоречие с естетическите разбирания на поета. По своите естетически възгледи, въпреки увлеченията си по символизма, Дебелянов е за реализма. Обаче за един реализъм, очистен от социалната проблематика, безразличен към социалните конфликти и борбите в обществото, реализъм, който се насочва към „предвечните тайни“, към общочовешкото и вечното в човешката психология. Теоретически той се противопоставя на социално-идейното изкуство. А както се вижда от конкретния анализ, той създава поетическо творчество, което е подчертано социално, в което се долавят противоречията в буржоазното общество, творчество, в което бие пулсът на социалния живот. Как да си обясним подобно противоречие между естетически възгледи и конкретно художествено творчество, между теоретически възприемания художествен метод и практическата реализация на този

метод, и то при един лирик? Обяснението се крие в особеностите на поетовата личност и на неговия творчески процес, които по един непосреден път спомагат да се преодолее донякъде ограничеността на естетико-теоретичното мислене.

Дебелянов е личност със силно развито социално чувство. Всичко, което е еснафско и егоистично, антихуманно, антидемократично и реакционно предизвиква у него неудържимо раздражение. Тъпотата и некултурността на управниците, буржоазно-котерийните борби, монархията и експлоатацията той ненавижда от дън душа. „Димчо — пише един от близките му другари — никога не е обичал аристокрацията“¹. Аристокрацията за него са ония, които са охолни и отчуждени от народа, които ограбват залька на трудещите се. Каква ненавист дъша от думите му, казани при вида на разстлалата се пред очите му София: „Виждаш ли я, цялата е издигната от кражби“.² Тоя свят на грабежи, на еснафско самодоволство и суетен блясък му е органически неприязнен.

В същото време Дебелянов искрено обича трудовите хора, „той търсеше народа и сред него най-добре се чувствуваше“.³ С обикновените труженици той се държи сърдечно и с уважение — а и те го приемат като „свои човек“. На село, пише брат му Илия, „той обичаше да прекарва между горските работници, да се почерпи с тях и да се разговаря“.⁴ Той разбира болките и грижите им, страда за тях, възмуцава се от многото „безобразни реалности“, с мъка говори за мизерията и безпросветния живот на селяка. Спомняйки си един случай, сестра му Мария, тогава учителка в с. Махалата пише: „Димчо обиколи селото, видя мизерията, която живеят селяните и вечерта ми каза:

— Тези хора живеят без светлина в живота.

И през цялата вечер той говори за бедните и прости селяни, които творят богатата, а живеят в безкрайна нищета и мъка“.⁵

Вниманието на Дебелянов е насочено главно към социално-етичните въпроси на битието. Вълнува го преди всичко съдбата на човека в социалните условия, трагедията на обикновените хора. Човешкото страдание дълбоко отзвучава в сърцето му. За него всеки страдащ и скърбящ е брат по съдба. Дори нещастieto на случайно срещнати хора остава трайна следа в чувствителната му натура. Колко показателен за отзивчивото сърце на поета е например следният епизод от една екскурзия, разказан от Гьончо Белев: „Но като че ли и в гората Димчо не можеше да се отдели от живота и мъките на хората. Един ден случайно се запознахме с работник, който, подпомаган от малкия си син, прекарваше дъски и груб материал. Този работник страдаше от манията, че ще намери имане — беше иманяр. Той постоянно разправяше за знаци и нощни огньове, които виждал като знамение за закопано имане. Една вечер, след като дълго се разправяхме с този иманяр, на връщане Димчо ми каза: „Боже, боже мой, не зная този човек дали е щастлив, или нещастен с своята своя мания! Но детето, него, него аз съжалявам. . .“ Гласът му трепереше“.⁶

¹ Спомени на Й. Мечкаров в книгата на В. Русалиев „Животът, любовта и смъртта на Дебелянов“, 1939, стр. 104.

² Л. Стоянов. Д. Дебелянов, поет на жизнения подвиг, 1926, стр. 33.

³ Спомени на Й. Мечкаров, в пос. книга на В. Русалиев, стр. 104.

⁴ Спомени на Илия Дебелянов, в същата книга, стр. 138.

⁵ Спомени на М. Григорова-Дебелянова, пак там, стр. 37.

⁶ Г. Белев. Димчо Дебелянов (спомени), сп. „Листопад“, 1919, кн. 2, стр. 17.

Всичко това издава дълбок и непосреден хуманизъм, изключителна любов към човека, непрестанен интерес към радостите и скърбите му. Човеколюбието на Дебелянов няма умозрителен подтик, то не иде от тезисите на някоя социално-философска школа. То се поражда от непосредствения му допир с живота, извира от съкровените дълбини на самото му сърце. Хуманизмът е основното и определящо качество на личността му, характеризира най-интимната му същност като човек. Той определя неговата психика и обагря цялостното му светоусещане. Този именно хуманизъм го тласка към отрудените прости хора, той го кара да изживява болезнено мисълта за нерадостната съдба на работническото дете, с него най-после можем да си обясним онези трогателни изрази на съчувствие към хората, за които ни говорят в спомените си негови близки и приятели: раздава последните си пари на непозната жена, пари, които току-що е заел за свои належащи нужди, или чистосърдечно одобрява майка си, задето не е осъдила съквартирантката за една нейна „грешна“ постъпка. Навсякъде в тези „дребни“ епизоди се проявява голямото сърце на поета, навсякъде в тях откриваме израз на искрено изказаните от него думи: „Аз така много обичам хората“. Ето тук е истинската природа на човека Дебелянов. Тук трябва да дирим най-главния извор на социалната струя в лириката му. Защото тази непосредна и вътрешна заинтересованост от социалната съдба на човека сложи дълбок отпечатък върху творчеството му. Поетическото дело на всеки истински творец, особено на лирика, се определя не само от едни или други светогледни принципи, колкото и да са важни те сами по себе си, а от цялостния светоглед, светоусещане и качества на неговата гражданска, етична и артистична личност. Социалните чувства са така органически враснали в психиката на Дебелянов, че те не можеше да не намерят отражение и в поезията му. Разбира се, при едно необходимо условие: творчеството му да е непосредствен и искрен израз на неговите неподправени чувства и мисли, да извира от дълбините на личността му и да отразява правдиво обективните преживявания и наблюдения. Това необходимо условие при Дебелянов е налице.

Ако сравним творческия процес у Дебелянов с творческия процес у модерниста по това време Гео Милев, ще видим колко различен е той у тези инак сърдечни приятели.

Според Гео Милев (първия период) изкуството е „бягане от живота“, бягане от „живата действителност“. То не е дори „никакво психологическо и пр. анализиране“. Единствената реалност за него са абсолютните платоновски идеи. В новото изкуство — пише той — „не съществуват вече никакви преживелици; впечатленията се явяват от вътре в тяхното вечно *va-et-vient*, без причина, без логични връзки“.¹ Кагато казва „от вътре“, той има предвид ирационалните усещания и субективистичните асоциации. Говорейки за творческия процес по повод статията на М. Арnaudов „Психология на поетическия опит“ той изтъква: „За поетическото творчество нямат абсолютно никакво значение, никаква „стойност“ външните възприятия посредством 5-те човешки чувства; зад тия 5 човешки чувства започва творческият процес“.²

В самото си творчество Гео Милев следва тези естетически принципи. В тогавашните му творби не ще открием нито значителна идея, ни-

¹ Г. Милев. Против реализма, сп. „Слънце“, 1919, кн. 5, стр. 142.

² Сп. „Везни“, г. III, кн. 6, стр. 113.

то непосредно чувство. Произведения като „Черни хоругви“, „As dur“, стихотворенията в „Жестокия пръстен“ са изкуствени и съчинени, не затрогват сърцето, не говорят на мисълта и въображението. Асоциациите са дотолкова разхвърлени, образите така деформирани, щото предизвикват недоумение и възмущение дори у негови съмишленици.¹

А Гео Милев и тогава — 1918-1920 г. — е личност будна, социална, с жив интерес към света и обществените събития. Той е свидетел на самоотвержената борба на спартакистите в Берлин, симпатизира им. Той заема критично отношение към обществения и културен живот в страната, бунтува се против войната и буржоазната политика. Но поради предвзетите си естетически схващания и неверния подход при създаването на литературната творба, неговите обществени интереси, социалното съдържание на личността му не намират отражение в поетическото му творчество. То остава едно субективистично изкуство.

Творческият процес у Дебелянов се развива по принципиално друго направление. Той следва внушенията на своя учител П. П. Славейков: „Личното вдъхновение да е подбуда за творчество, действителността — единствен предмет на наблюдения и пресъздаване“. Творбите се зараждат от допира с хората и израстват на почвата на жизнения опит, на данните от „петте човешки чувства“. В субективното преживяване на поета е пречупена многостранността на обективната действителност. Той има съзнанието, че поетът трябва да каже нещо общозначимо и съществено, да въплъти в образ една важна идея, да изрази характерно настроение. Тях той дири в своя непосредствен опит. Те извираат от дълбините на поетическата му душа, обогатяват се от допира с хората, осмислят се от връзките с времето и поколението. Дебелянов черпи от извора на живота и се стреми да разкрие истината за живота. „Сюжетите на своите стихотворения Димчо Дебелянов получаваше направо от живота. Никога не ги е измислял². Тези думи на Н. Лилиев, най-интимния приятел на поета, ясно сочат основния момент в творческия процес при Дебелянов, който се придържа към най-важния принцип на реализма, и на всяко значимо изкуство. Съдържанието на Дебеляновата поезия се запълня с онова, което самият той е опознал, пречувствувал и осмислил.

На едно място Оскар Уайлд казва: „Онова, което се случва в действителност, е загубено за изкуството. Всяко лошо изкуство произхожда от действително чувство. Да бъдеш естествен, значи: да бъдеш прекалено понятен, а да бъдеш понятен, значи: да бъдеш нехудожествен“. Тази парадоксална мисъл на английския декадент на времето си има много привърженици, дори и в сред приятелите на Дебелянов. Тя претенциозно се декларира тогава например в предговора и стиховете на Л. Стоянов във „Видения на кръстопът“ (1914). Тя стои в основата на всяко формалистично и субективистично изкуство. За лириката на Дебелянов няма нищо по-чуждо от подобно бягство от живота, от подобно изгонване на непосредственото чувство. Навсякъде той е искрен и задушевен, навсякъде е сърдечен и естествен. Малцина са поетите в нашата литература, които са толкова непринудени. В стиховете му не ще открием нито следа от предвзетост, поза или студенина. За него поезията не е литература, поетическата дейност не е професия. Той живее със сърцето си, страда и се радва, мечтае и скърби. И тези интимни чувства напират в душата

¹ Вж. рецензията на Л. Стоянов за „Жестокия пръстен“ в сп. „Взгли“, г. I кн. 12.

² Николай Лилиев. Димчо Дебелянов, в „Дебелянов лист“, 1946 г.

му, търсят отдушник. Лириката му е този отдушник. В началото ѝ не стои стремежът към слава, амбиция за материална изгода. Той не може да не я създава, защото изпятата песен успокоява душата му. Творчеството е за него жизнена необходимост.

Поезията на Дебелянов е лирична автобиография, поема за подемите и покрусите му. По нея можем да пресъздадем в пълнота живота на поета, да проследим нерадостната му участ. Всяко стихотворение има непосреден подтик, кълни от лични преживявания, свързва се с личната му съдба. Зад всяко от тях стои конкретен повод, силно завладяло го настроение, всяко от тях бележи характерен момент от емоционалната му биография. Туй важи дори и за символистичните му работи. Онези взаимоизключващи се антитези, които се разгъват например в „Черна песен“, онова вечно несъответствие между желано и постигнато, изразено там, се корени в противоречията на самата му личност, в начупената линия на собствения му живот и преживявания. „По стар навик — изповядва той в писмо до Лилиев — аз си попийнувам, устройвам скандали и всичко припечелено през деня, изобщо взето, щедро разхарчвам през нощта. С две думи Черна песен. (Това стихотворение в пълното събрание на съчиненията си мисля да назова „Балада на черното пиянство“)“¹

Още по-очевидна е връзката на творбата с непосредствения му жизнен опит, мисли и настроения при стихотворението „Самотници“. Самотността на личността в обществото, неприязънта към шумния гмеж на големия град са намерили своя символичен израз в образа на самотния бор, извисил се на планинския връх. А чувствата и идеята, както и образа на бора са дошли от едни конкретни жизнени наблюдения. „Откакто се помня — пише в писмо до Лилиев — аз съм приличал на самотен бор, израснал върху сурова снежна стръмнина, подобно на ония, които дълго гледах тази заран по чаловете на Рила, и не е имало нито ден, не е имало, може би, час, минута, да не го терзаят мъглите и ветровете на ледната нощ — там на върха“².

Щом като даже толкова странно и непонятно на пръв поглед стихотворение като „Черна песен“ се свързва с реални факти от живота, какво остава тогава за ярките му реалистични творби „Скрити вопли“, „Спи градът“, „Помниш ли“, „Пловдив“, „Старият бивак“, които имат подчертан автобиографичен характер! Естествено, това не означава, че зад всяко стихотворение трябва да търсим действителен епизод, случка, факт. Става дума, че творчеството на Дебелянов се опира здраво на жизнения му опит, че изразява естествено преживяване, дълбоко вълнуваща го мисъл.

„Димчо Дебелянов — пише в „In memoriam“ Гео Милев — беше пленник на страшната проблема Живот. Неговата невероятна съвест разбиваше живота на хиледи въпроси, които се сплитаха в душата му в нажежен и безизходни пръстени“. Поет с такава „невероятна“ социална съвест не може да остане глух на живота, на болките и възжеланията на потиснатите. Неговата поезия, изблизнала дълбоко из чувствителното му сърце, омъдрена от житейския опит, подплатена от богати впечатления, не можеше да остане бездушна към съдбата на хората. Тя не можеше да се ограничи само до онова, което е тясно лично, интимно камерно, нито до чисто общочовешкото. В нея неминуемо ще нахлуят големите

¹ Писмо от 7.XII.1914 г., печатано в сп. „Изкуство“, 1946, стр. 600.

² Писмо от 7.XII.1912 г., Самоков, печатано в сп. „Изкуство“, 1946, стр. 597

въпроси на времето, социалната истина, участието на хората. Ето защо лириката на Дебелянов се оказва по-социална от естетическите му възгледи.

★

Посочените особености на Дебеляновия реализъм са органически споени помежду си, взаимноопределят се и идат от единната творческа личност на поета. Те очертават един ярък и самобитен поетически стил, който навлиза в самото идейно-жизнено съдържание на творбите, проявява се в подхода към социалната действителност, обхваща начина на изграждане на образите и слага своя силен отпечатък върху художествените средства. По някои свои външни белези той е сходен със стила на редица поети от поколението на Дебелянов (Н. Лилиев, Ем. Попдимитров, Хр. Ясенев). Но в същото време той има принципиално различна естетическа и идейна основа. При него се проявява онака разновидност на реалистичния стил, върху който личи известно влияние на модния символизъм, печата на сложните и тежки обществени условия, в сред които живее художникът. В своята самобитност Дебеляновият стил се оформя не толкова от чужди художествени влияния, а преди всичко от тогавашните социални и литературни условия. Той е исторически обусловен и вярно изразява духът на времето. Затова, когато говорим за реализма на Дебелянов, трябва да имаме предвид тези условия и да не хвърляме върху поета упрек за онова, което не е негова лична вина.

На реализма на Дебелянов, въпреки идейната ограниченост в сравнение с поезията на Ботев и Вазов и въпреки своеобразния подход към социалните явления, трябва да дадем извънредно висока оценка. И то не просто за това, че Дебелянов е първокласен лирик, майстор на стиха и поетическото слово, но преди всичко защото в оня момент на всеобщо идейно принижаване на литературата и на широко увлечение по символизма той продължи вярната реалистична насока и създаде творчество със значими социални обобщения.

Дебелянов е най-крупната творческа фигура след смъртта на П. П. Славейков и П. К. Яворов. Когато последните си отиват и в печата се поставя въпросът кой ще ги замести, Д. Подвързачев категорично отговаря: Димчо. Подобна висока оценка тогава ще да е звучала дръзко и неприемливо. Та Дебелянов още не бе издал нито една стихосбирка, за него не шумяха в печата, дори една рецензия не бе написана за стиховете му. Но близкият приятел обективно бе оценил значението на поетическото му дело и точно бе определил истинското му място в българската поезия. Трябва определено да се каже, че един от най-ярките представители на реализма в лириката у нас през периода от 1905 г. до Първата световна война, и то на реализма с несъмнена социална насоченост е именно Димчо Дебелянов. Неговите реалистични творби стоят по-високо от всичко създадено през тези години, дори и от онова на Иван Вазов. С творчеството си той запълня една празнина в развитието на реализма до Хр. Смирненски. И не е случайно, че последният е толкова сроден на Дебелянов, влияе се от него. Бих казал дори, че Смирненски в известно отношение продължава някои социални тенденции в поезията на Дебелянов, разбира се, на една нова класова и идейна основа, като поет на борещия се пролетариат и като социалистически реалист. Тази близост сама по себе си говори за висотата на Дебеляновия реализъм.

ГЕОРГИ М. МАРКОВ

РЕАЛИЗМЪТ НА ДИМЧО ДЕБЕЛЯНОВ¹

Димчо Дебелянов сподели редица от заблужденията на поетите от своето поколение, прояви някои характерни противоречия за оня преходен етап от развитието на българската литература. Подтикнат от стремежа към по-широки хоризонти той отрече традицията на Ботев, Вазов и А. Константинов, на социално заостреното изкуство и свърза творческите си търсения със символизма. Но Дебелянов е от този тип творци, които най-малко могат да робуват на каквито и да е естетически доктрини. В отношението си към живота и художествените явления той е свободен от всякаква предвзетост. В живеца на естетическите му възгледи откриваме здрави зърна и предпоставки, които го ограничават и противопоставят на субективистичната естетика. А още по-последователно разкъсва той мрежата на модернизма в поетическата си практика. Онова, с което Дебелянов си извоюва неоспоримо място в българската поезия, онова, с което той най-пълно изяви таланта си и с което се налага на читателя, в никакъв случай не може да бъде отнесено към символистичното изкуство.²

В статиите, които се появяват напоследък, Дебелянов се поставя в линията реализма. И това е правилно, то отговаря на определящата тенденция в поетическото му творчество. Но все пак въпросът: защо именно към реализма? — си остава открит пред критиката, особено след като бе разкрита несъстоятелността на тезата „реализъм-антиреализъм“ в литературознанието. За да приеме убедителността на научно определение, гледището за Дебелянов-реалиста трябва да се докаже конкретно и обосновано. Защото хуманистичната насоченост и правдивостта, реалната основа на преживяването сами по себе си още не означават реализъм като художествен метод. Това са необходими и присъщи качества на всяко значително художествено произведение, било то класицистическо или сантименталистическо, романтическо или критико-реалистическо.

Реалистическият характер на Дебеляновата лирика не е така безспорен както изглежда от някои статии. Много белези има тя, които я отличават от класическия тип на реализма, от поезията на Ботев, Вазов, Яворов (I период) и също не малко, които я сближават с романтизма. И затова има критици, които са склонни да определят Дебелянов като романтик. Но строгият теоретически анализ ни кара да го поставим именно в линията на реализма,³ а не на романтизма.

¹ Настоящата статия представлява част от монография върху поезията на Димчо Дебелянов.

² На въпроса за отношението на Дебелянов към символизма се спирам в друга статия.

Кои са най-характерните черти на реализма и кои на романтизма, и по специално на оня тип романтизъм, който е присъщ за поетите, повлияни от символизма и с който бихме могли да свържем Дебелянов?

При този тип романтизъм изпъква преди всичко подчертаната субективност на художественото изображение. Субективност, разбрана не само в смисъл на творческо-оценъчно отношение към явленията, но и в смисъл на едно претопяване на обекта в субекта. Погледът на поета е обърнат единствено към духовния живот на собственото му „аз“, към томленията и мечтите на чувствителната му душа. Заобикалящата го действителност губи своята непосредствена реалност, тя се превръща в своеобразна проекция на личния му духовен свят. Природата е силно одухотворена и заживява един нов, привнесен ѝ от художника живот. И като се има предвид, че личността на романтика носи в себе си нещо изключително, нещо, което рязко я отделя от мнозинството, то ясно е защо не само в емоционалното съдържание на творбата, но и в изображението на живота и природата откриваме нещо приповдигнато и изключително. „Сюжетът“ ни изненадва с неочаквани ходове, а героите със своята необикновеност. Личността на тоя романтик е индивидуалистична, тя живее със съзнанието за извисеност над „тълпата“. Отношението ѝ към средата е враждебно, защото противоречи на нейния идеал. Тя се носи всецяло на крилете на мечтата и като не я намира в реалния живот, постига я в поетичните си видения и от там я пренася в художествения образ. Обобщението не се осъществява чрез правдоподобното непосредствено изображение на действителността, а главно чрез емоционалната оценка. Поетът е стигнал до една вярна идея за живота, забелязал е вярно противоречията в него, но художественият образ, чрез който се показва тази идея, е условен, субективистичен, не се подчинява на обективната логика на характерите и реалните човешки взаимоотношения. Романтикът обича силните контрасти, героите са въплъщение на една страст, доведена до крайност, той свири обикновено на една струна, било тя патетична или меланхолична, героична или съзерцателна. Ако тази струна е съзвучна на прогресивните стремления на човечеството, той се издига до силни художествени обобщения. Но винаги чувствуваме, че лирическият герой не е типична човешка личност, винаги сме под впечатлението, че светът, който ни рисува художникът, е един особен, рядък, непривичен и дори невъзможен свят. В подчертания субективизъм се крие силата на идейно-емоционалното въздействие на романтичните образи, но тъкмо тук е и ограничеността на художествено-познавателната им стойност като правдива картина на живота.

А реализмът винаги ни държи в границите на реалната действителност и то такава, каквато можем обикновено да я наблюдаваме. И при него художественото въображение играе важна роля. Но за разлика от романтизма тук то се подчинява на логиката на живота, то не влиза в противоречие с правдоподобното, закономерното и необходимото в развитието на характерите. То се ръководи от задачата да се намери най-изразителната и обобщаваща форма за значимите обективни тенденции. Творецът не конструира сюжета и образите съобразно субективната си идея и мечта, а следва вътрешната логика на характерите и явленията. При реализма вече можем с пълно основание да говорим за характер, съвкупност от устойчиви и многостранни социално-психологически качества, които определят здраво поведението и преживяванията на героя. Този характер отговаря на реалния жив човек с неговото естетическо

богатство и обоснованост на чувства, мисли и постъпки. Той е типичен характер, обобщава в себе си присъщото за конкретно-историческата личност, за представителя на определена социално-класова категория. При това той е свързан органически с условията, в сред които се проявява, продукт е на тези условия и реагира съобразно конкретните обстоятелства. Оттук не само основната идея, чертите на характерите, но и детайлите на обстановка, поведение, преживявания, взаимоотношения съответствуват най-точно на жизнената правда. Думите на Енгелс, че „реализмът подразбира, освен правдивост на детайлите, правдивост във възпроизвеждането на типични характери в типични обстоятелства“, посочват най-важното за този художествен метод.

Всичко това важи и за лириката, но при нея се реализира по специфичен за литературния род начин. Чувствата и мислите в стихотворението са отзвук на реални факти и явления, изразяват типични настроения и отношения. Емоционалната реакция е дълбоко обусловена от заобикалящата личността обективна действителност и от особеностите на един завършен типичен характер, асоциациите са логични и психологически закономерни. Чрез преживяванията, чрез изобразяване обстоятелствата, породили тези преживявания, поетът пресъздава правдиво картината на живота. И макар да изразява личните си чувства и мисли той отразява типизирано социалната действителност, лирическият герой се издига до типичен характер, изявяващ се в типични обстоятелства.

Обобщение откриваме във всяка значителна творба, независимо от нейния художествен метод, но типични характери има само при реализма. Типичността на лирическият герой се проявява в това, че той носи в себе си богатството и дълбочината на жизнената правда, че се налага като завършен характер, че мислите и чувствата произтичат логично от конкретната среда и вярно реагират на нея, и най-после, което е особено важно, че идейно-социалното съдържание обобщава характерното за една демократична личност. Той не се противопоставя на обществото, не стои над него, а с определящата си идейна насоченост се слива с него. Идеите и чувствата, на които е носител, отговарят на преживяванията на колектива. В епоса писателят може да типизира характери от най-различно идейно-естетическо качество: и положителни, и отрицателни, и противоречиви. В поезията лирическият герой е винаги положителен. И от това какъв характер ни се представя за положителен и доколко той отговаря на положителния герой в обществото съдим за типичността му. Лирически герой, който е индивидуалистичен, който е откъснат и противопоставен на масите, а още повече, който е декадентски, не може да бъде реалистичен, колкото инак да са искрени преживяванията и колкото те да отговарят на преживяванията на някоя социална група. Лирическият герой в поезията на Н. Лилиев например изразява настроенията на определена социална категория в тогавашното общество, той също е обобщен. Обаче той не е реалистичен, не е типичен, защото ни налага като положителен оня характер, който всъщност не е положителен за времето. Съществен критерий за реализма в лириката е нейната връзка с народа, общността на лирическият герой с човека от демократичните слоеве, разкрит, разбира се, с реалистични художествени средства.

В лириката на Дебелянов несъмнено ще открием силна романтична струя, подчертана субективност във възприятията, склонност към прецистено естетичното, към „особеното“, небаналното. Тя прозира широко

в ранното му творчество (до 1910), в любовните му песни и пейзажните стихотворения. Природата е пречупена през субективността на поета, нейното изображение е неделимо сплетено с мечтата към хубавото и свършеното. Любовното чувство е извисено, освободено от тривиалността, образа на любимата е идеализиран и поставен на висок пиедестал. Контрастни багри и приповдигнат тон забелязваме особено в онези творби, които са повлияни от социалистическите идеи („Светла вяра“, „Кръстопът на бъдещето“, „В тъмница“). В тях поетът с романтичен патос рисува картината на предчувствуваното бъдеще, оня „далечен, свещен кръстопът“, където ще се сблъскат на решителен двубой „две вражи съдби“ — на доброто и злото — и „в царствен блясък ще пламне светът“. Романтичност ще доловим изобщо в цялото поетично творчество на Дебелянов, дори и в най-значителните му и несъмнени реалистични творби, да не говорим за символистичните, в които тя е особено подчертана. Той гледа на света през една романтична призма, търси емоционално оцветеното, естетически красивото и го показва в ярки и възвишени тонове.

Поезията на Дебелянов има своеобразна окраска, която го приближава до романтиците, поставя го често на границата между романтизма и реализма. Но той не прехвърля тази граница, романтичността у него не прераства в романтизъм като художествен метод. Тя засяга главно виждането, стила и формата, ала не и основните естетически принципи на несимволистическото му творчество. И като личност, и като поет той не е романтик, макар да има толкова обаятелност и необикновено в него. Много тъга има в поезията му, много мечти и красиви блянове. Съзнанието, че онова, към което се стреми, не може да постигне в живота е съвсем определено у него. Но той никога не позволява мечтата да го увлече, да замъгли реалистичния му поглед. Илюзията не го заблуждава, мечтата не приема реалност дори в поетическите му видения. Той гледа на действителността трезво, забелязва ясно неразрешимостта на социалните противоречия. И в поезията си той следва неотклонно логиката на живота, бърза без сантименталност да разпръсне временно обхваналите го романтични илюзии. Той е реалист в поетическото си виждане и в изграждането на образите.

Любовното чувство в лириката на Дебелянов при всичката си възвишеност е типично конкретно-човешко чувство. Отличава се от преживяванията и стремленията на обикновения човек само по кристалната си чистота. Разликата не е в същността, в съдържанието, в идеала, а единствено в поетическата форма, в заостреното му изразяване. То се поражда от естествени взаимоотношения, логично и обосновано е и има своя конкретен адресат. Любимата у Дебелянов не се губи в някакви неуловими очертания, не е призрачен дух, а е от плът и кръв, с осезаеми човешки черти. И затова отношението на лирическият герой към нея е непринудено и сърдечно, свързано с материалното му съществуване, интереси, скърби и мечти. Тя е за него „любима-сестрица“, другарка възмечтана, оная, която ще му бъде заслونا в житейските несгоди и ще окриля полета му към добро и красота. Колко сърдечна топлота, каква непосредственост излъчват стихове като „Светъл спомен“ и „Писмо“ („С нечути стъпки“). Каква подчертана типичност носи в преживяването си лирическият герой и колко правдива е картината, свързана с любовното чувство:

С нечути стъпки в тъмен край отмина
денят, донесъл зной и знойна жад,

и свела небесата, нощ пустинна
лей сълзи над притихналия град.

И в тая нощ, на тебе посветена,
под ромона приспивен на дъжда,
заспива печалта ми, озарена
от спомена за твойто първо Да.

Тези стихове ни напомнят за нашата младост, за сродно, познато и лично изживяно чувство.

В любовната лирика на Дебелянов откриваме вътрешната драма на лирическият герой, една драма не само чисто любовна, а и житейска. Драма, така присъща на хората по онова време и с толкова ясни корени в човешкото им битие. Конкретността на преживяването и картините, завършеността на характерите, определеността на взаимоотношенията придават несъмнена реалистичност и на лирическият герой, и на образа на любимата. Не избликва ли чувството в „Аз искам да те помня все така“ от непосредствения контакт с парещата истина в живота? Не е ли трогателният образ на любимата, с нейната безсилна скръб, пламнала ръка и пресекнали сълзи изваян от плът и кръв, осезаем в цялата му жизнена реалност? Нима не чувствуваме тук съвсем определено поетът-реалист?

Достатъчно е да съпоставим лириката на Дебелянов с творчеството на романтика А. Блок — един поет в много отношения близък нему и също така изпитал силното влияние на символизма, за да разберем различието на художествените им методи.

В поезията на Блок реалните чувства намират образно въплъщение в условно-романтични картини и отношения. Любовното преживяване е очистено от конкретно човешкото и се свързва с лика на неземната, еферична „Прекрасна дама“. Природата ли рисува или града, своите преживявания ли изразява — навсякъде нещата губят правдоподобните си очертания, всичко се забулва в романтичен воал. Лунната картина разбужда „все туманное, все суеверное“ в душата му, глухата тъмна нощ в гората рисува във въображението му някакъв далечен, незнаен град с бойни кули, непревземаеми крепостни стени и „тъмни градини зад каменни огради“. Субективизмът във възприятието е дотолкова силен, че го кара да се пита: ние ли сме танцуващи сенки или ние хвърляме сенки? Със сънища, лъжи и видения е пълен за него догарящият ден. Блок е особено влюбен „в часовете на вечерната мъгла“, когато душата лети, лети, а „наоколо шумят безчислени криле, и песен тайнствена звъни“.

Я вам поведал неземное.
Я все сковал в воздушной мгле.

Така говори Блок в едно от стихотворенията си и вярно посочва основното за поезията си. Същото не може да каже за себе си Дебелянов. Той възпява земното, действителното. Колкото и светът да е видян през субективната призма на твореца, колкото и да са извисени образите, те не губят обективната си правоподобност, не са обвити във „въздушната мъгла“ на романтика.

Александър Блок има едно стихотворение, което рисува картината на притихналия в нощта град и разкрива чувствата, вълнуващи лирическият герой при неговия вид. Това стихотворение бихме могли също да озаглавим „Спи градът“.

Ночь. Город угомонился.
За большим окном
Тихо и торжественно,
Как будто человек умирает.
Но там стоит просто грустный,
Расстроенный неудачей,
С открытым воротом,
И смотрит на звезды.

„Звезды, звезды,
Расскажите причину грусти?“

И на звезды смотрит.

„Звезды, звезды,
Откуда такая тоска?“

И звезды рассказывают,
Все рассказывают звезды.

И тук, както в стихотворението на Дебелянов, откриваме силна тъга, завладяваща печал, породена от нощната картина на заспалия град. Големият лирик Блок е уловил тънки усещания, психологически нюансирани асоциации, създал е завладяващо лирично произведение. Но каква разлика между романтика Блок и реалиста Дебелянов? У Блок градът губи своята земна конкретност, чувството — непосредната си обусловеност. Романтичната одухотвореност на изображението е субективизирала напълно образа. Всъщност поетът разкрива не обективната картина и преживяванията, които е предизвикала тя, а едно чисто вътрешно състояние. Притихналият град само активизира вътрешните усещания, но не ги обуславя. Асоциациите се самозараждат в душата на лирическият герой и се пренасят върху обекта. Тъгата извира от тези вътрешни усещания на лирическият герой. Затова поетът долавя такава тържествена тишина, „сякаш че човек умира“.

В „Спи градът“ Дебелянов ни въвежда в непосредствената атмосфера на потъналия в сън град, ние осезаваме неговата материалност. Обстановката изпъква във въображението ни не само сетивно-конкретно, но и в своята правдоподобност. Колко близко, колко познато е усещането, което поетът внушава! Как здраво ни държи то близо до реалността на живота! Макар и с няколко щрихи, пестеливо, в съгласие с лиричния замисъл той вярно пресъздава една обективна истина в цялата ѝ жизненост. И в стихотворението на Дебелянов има силна емоционалност и подчертана субективност. Но туй е субективността, присъща на всяко лирично отражение на живота. Тя не преминава в романтичен субективизъм. Градът се налага със своя автономен и обективен мир. Поетът не пренася субективистичните си чувства върху него, а само изразява преживяванията, породени от допира с външния свят. И затова забелязваме такава здрава логика в асоциациите. Те произтичат закономерно от обстановката. Всяко отделно нейно звено се подчинява на естествените закони на конкретната човешка психология. „Образът на милото дете“ — това не е романтичната неземна фея, а споменът за един конкретен факт от интимната биография на лирическият герой. И отношенията, които се разкриват, са отношения земни и вероятни. Интересно е между другото да се отбележи, че сам поетът се противопоставя на романтичната жажда по „вечната красота“, в името на която някога е отхвърлил любовта на

„милото дете“. Този детайл сам по себе си е извънредно показателен за жизнеността, реалността на лирическия герой.

Всичко това внушава образа на един реалистичен лирически герой, на един типичен характер, проявяващ се в типични обстоятелства. Изграждането му се подчинява на принципите на реалистичната лирика. Преживявания, взаимоотношения и обстановка носят особеностите на реалистичния художествен образ. Дебелянов показва пълнотата на човешкия характер в един конкретен момент и обстановка. Той е разгънал преживяването в неговото богатство и многоплановост. В „Спи градът“ долавяме и съзнанието за собствена самота, и меланхолията по „преминалите дни“, и тъгата по „милото дете“, загатва се мисълта за социалната нерадост на човека. Печалта в стихотворението на Блок е неясна, неуловима, някаква безименна меланхолия без конкретна подбуда. У Дебелянов тя има своите реални корени в конкретните обстоятелства. Чувството за самота и бездомност, „жалбите за преминалите дни“ имат несъмнена социална подплата. Споменът за „милото дете“ само подсилва чувството, ала не то го обуславя. Така пълнотата на лирическия герой не е само в преживяването, но и в неговата жизненост. Единството на интимното и социалното по косвен, скрит, ала несъмнен начин е отразено. И тази социалност, наред с правдоподобността на детайлите и обусловеността на чувствата и мислите от конкретната ситуация недвусмислено говорят за реализма на творбата.

Още по-ярко се изявява реалистичният характер на Дебеляновата лирика в елегията „Скрити вопли“. Сюжет и тема, език и образи — всичко ни представя един поет-реалист, който се насочва към значимото и характерното в живота и търси да му даде точна художествена форма. И тук ще намерим посочената правдоподобност в обстановката, вярност на детайлите, здрава връзка между лирически герой и среда, логическа обосновааност на преживяванията. С особена отчетливост изпъква типичността на обстановката. Не само нещо дълбоко родно има в картината на завръщането, в срещата с майката, в атмосферата на „стаята позната“, но поетът се издига в най-голяма степен до типизация на действителността и настроенията. Лирическият герой обобщава в себе си типичното за цяла социална категория. Той носи мъката и мечтата на хилядите „скръбни и нещастни“, върху които тежи черната умора на „безутешните дни“. Но онова, което най-ярко подчертава реалистичните принципи на творбата, личи в отношението на поета към социалната действителност, в идеята и нейното разрешение.

В „Скрити вопли“ Дебелянов изразява недоволството от живота и мечтата към мирен „пристан и заслона“. Към света, който го заобикаля, поетът проявява ясна критична позиция и му противопоставя своята мечта. И тъкмо в разрешението на конфликта между мечта и действителност изпъква с особена последователност реалистът Дебелянов. На отблъскващата го действителност романтикът би противопоставил в изкуството си субективната мечта и с това би разрешил конфликта. Реалистът не може да се задоволи с подобно решение, защото съзнава, че то е невъзможно, не отговаря на жизнената правда и логика. Недоволството не го хвърля в плен на красивите романтични илюзии. Колкото и силно да е желанието за радост и щастие, за него е съвсем ясно, че в заобикалящия го свят не ще ги намери. Не ще ги намери, защото животът е жесток и убива светлите мечти. А това, което го няма в живота,

той не иска да го рисува и в поезията, дори и само като поетическа илюзия.

О, скрити вопли на печален странник,
напразно спомнил майка и родина!

Такъв е финалът на стихотворението, финал, който разкрива трезвия поглед на поета и истината за съдбата на човека в буржоазното общество. Лирическият герой, хвърлен в скръбна печал, за момент се е поддал на мечтата си и е заживял с илюзията, че в бащиния дом, под ласката на родната майка ще намери „пристан и заслона“, така както я намирал в безгрижното си детство. Но съзнанието му е будно, мисълта — трезва, а жизненият опит — богат. Те му подсказват, че нито родният дом, нито майчината ласка могат да му дадат онова, към което той се стреми. Неговата мечта не е тясно интимна, тя е свързана със социалните условия, със социалните отношения. А личните интимни радости, топлотата на близките не могат да премахнат социалните противоречия и да задоволят търсеното социално щастие и спокойствие. И това съзнание именно, възсепнало го в поетическия унес, изтръгва от душата му скръбния стон, неговите „скрити вопли“, затова по този начин завършва стихотворението. Така реалистът побеждава дори моментните романтични илюзии, както и самият живот безцеремонно ги разрушава. Дебелянов е верен на живота както в идеята на творбата, както в разкриването на психологическото съдържание, така и в образите, чрез които разкрива това идейно-емоционално съдържание.

Обърнем ли се към творчеството на Дебелянов от фронта, виждаме, че реалистичната насоченост на лириката му се издига на още по-голяма висота, става още повече непосредствено осезаема и неоспорима. В последните му стихотворения са преодолен дори ония нереалистични, и по-точно условни елементи, които в една или друга степен забелязваме в създаденото от него до 1916 г. Темите са почерпени от непосредственото ежедневие; чувствата и размислите, които го вълнуват, са типични за хилядите народни синове, хвърлени във вихъра на войната; образността е освободена напълно от реквизита на символистите, езикът е прост, ясен и близък до народната реч.

Когато говорим за реализма на Дебелянов, трябва да имаме предвид, че той не е винаги на една и съща висота, не винаги е безспорен и очевиден. Има творби, чийто реалистичен характер е толкова ярък, щото те не предизвикват съмнения в принципите на художествения метод. Има други, които проявяват тези принципи по-замъглено. Най-ясно изпъква реалистичната основа на Дебеляновата лирика в онези творби, в които поетът разкрива социалното си битие, говори за нерадостния си живот, за мечтите и скърбите си. Изобщо трябва да се отбележи, че в творчеството на всеки писател намираме произведения, които са някак неутрални, неизразителни по отношение на художествения метод, и други, които с най-пълна сила го представят. Ние определяме Вазов като критически реалист. Но каква голяма разлика съществува в характера на „Елате ни вижте!“, „Двайсетий век“, от една страна, и „Пайсий“, „Раковски“ — от друга! А прибавим ли към тези примери стихосбирката „Италия“, и особено „Люлякът ми замириса“ картината се усложнява още повече. Смирненски е безспорно поет социалистически реалист. Но наред с „Москва“, „Червените ескадрони“, „Карл Либкнехт“, „Йохан“ той е оставил и стихотворенията „Горчиво кафе“, „Зима“, „Вечерно ехо“, „Бохем“.

Стремежът да се формулира методът на един писател е меч с две остриета. От една страна, той спомага да се изяснят основните му естетически принципи. В същото време обаче той води до обобщения, в които не всички конкретни факти могат да се вместят. води до известно схематизиране и опростяване. Творчеството на всеки поет, а особено на поети от типа на Дебелянов, е винаги по-богато от всякакви теоретични определения, то рядко се побира изцяло в рамките на един художествен метод. Защото поетът не твори по теоретични рецепти, а спонтанно. И все пак обобщенията са необходими (без тях не би била възможна науката) и художественият метод на твореца може вярно да се очертае. Критиката излиза в обобщенията си преди всичко от ония творби, които изразяват най-характерното за художника, които бележат върха на постиженията, определят мястото му в литературното развитие, творби, които са „представителни“. Такива „представителни“ произведения на Дебелянов са „Скрити вопли“ и „Спи градът“, „Пловдив“ и „Помниш ли“, „Аз искам да те помня все така“ и „Сонет“, стиховете от фронта. Тези произведения не влизат в противоречие с останалото му несимволистично творчество. Те само най-релефно изразяват реалистичните принципи на лириката му.

★

Не може да се почувствува и разбере напълно реализмът на Дебелянов, ако не се вземат предвид и особеностите на неговия поетически натюрел, творческият му темперамент, начинът, по който обобщава жизнените явления и разкрива правдата за живота. Един Вазов например се стреми да покаже в поезията си преди всичко обективната картина на действителността в нейната конкретност и правдоподобност. Тази картина е стоплена силно от неговия лиризъм, но все пак тежестта пада върху обективните данни. В основата на лиричната му творба обикновено (но не винаги!) лежи един обективен факт, една конкретна случка, събитие, явление. И чрез този факт случка, събитие, които са типични за действителността и които обхваща в тяхната многостранност и подробности, той разкрива значимите тенденции в живота. Характерен пример в това отношение е стихотворението „Елате ни вижте!“. Пенчо Славейков също така се опира главно на обективната страна в изображението, на пластичната картина. Дори субективните преживявания в стиховете му се налагат повече като обективизирани преживявания, като чувства и мисли на лирическият герой, отколкото като интимно-лични, собствено неповторими. Това се забелязва даже в лиричната му стихосбирка „Сън за щастие“, но е особено очебийно в „На острова на блажените“ и „Епически песни“. За Дебелянов е характерна самовгълбеността главно към вътрешния си субективен свят. Той с изострено внимание се прислушва в ударите на сърцето, следи сложните извивки на преживяването. Интересът му е насочен предимно към смисъла на нюансите в емоционалната реакция на действителността. А света той възприема преди всичко емоционално. Явленията на живота се претопяват в неговата личност, стават интимен факт на преживяването, зазвучават с емоционалния си смисъл. Той улавя в нещата онова, което има емоционално-естетическо значение. Жизнените му възприятия се трансформират от творческата му личност в силно експресивни образи. Всичко, до което се докосва художническият му поглед, се обагря от един мощен лиризъм. Поезията на Дебелянов е ярко лирична. Той е един от най-чистокръвните

лирици в българската литература. Пластичността с нейната визуална точност и разгърнатост в подробностите отстъпва място на експресивността. Лириката му се доближава много повече до музиката, отколкото до живописата. В творчеството му ще открием несъмнено и ярки пластични картини, визуални представи. Защото при реализма и най-лиричното творчество отразява конкретната действителност в нейната обективност. Изразявайки преживяванията си, поетът не може да не покаже и явленията, които са породили емоциите и размислите. Но все пак тези картини на живота имат у Дебелянов ограничено място, подчинено значение. Ударението пада върху емоционалната реакция, а не върху пластичното възприятие. Трябва да се посочи, че в повечето стихотворения образът, който се налага, е образът на лирическият герой — неизобразен пряко, но ясно осезаем зад настроенятията, чувствата и размислите. Интелектуалният, логицистичният елемент в поезията на Дебелянов е много слаб. Става дума за онази интелектуалност, която иде от рационалистичен подход към живота. У него срещаме художествена мисловност, която произтича не от ума, а от дълбочината и обобщеността на емоционалността, такова чувство-мисъл, което Белински изтъква като най-характерно за голямата лирика. „В лирическото произведение — пише Белински — както и във всяко произведение на поезията, мисълта се изказва със словото, но тази мисъл се скрива зад усещането и възбужда в нас съзерцание, което трудно може да се преведе на ясни и точен език на съзнанието. И това е толкова по-трудно, защото чисто лирическото произведение като че ли представлява от себе си картина, а всъщност в него главното не е самата картина, а чувството, което тя възбужда в нас. . .“¹

Описателният и епичен елемент е неприсъщ за лириката на Дебелянов както впрочем и на всяка чиста лирика. От стиховете му отсъствува сюжетността, разбрана повече или по-малко като развито повествование за взаимоотношения и развитие на обективизирани характери. А и там, където долавяме известна „сюжетност“, както е в „Спи градът“ или „Скрити вопли“, всъщност нямаме сюжет в точния смисъл на понятието. Насочвайки се към обективната действителност или собствената си биография, поетът не търси случката, събитието и чрез тях да разкрие идеята. Такъв подход противоречи на собствените му естетически разбирания за особеностите на лиричното и изобщо на поетичното творчество, той не отговаря на поетическия му натюрел. Не случайно той така остро критикува Вазов в рецензията си за „Под гърма на победите“, заедно с народният поет се движи след събитията, превръща поезията си в „стихотворен бележник“. Случката, събитието, епизодът за него са нещо дребно, ограничено, преходно. Те не могат да вместят синтетично богато жизнено и емоционално-мисловно съдържание, да спомогнат за широко лирично обобщение. В основата на творбата си Дебелянов поставя един емоционален образ или условно казано една емоция-образ, която именно представлява нейното лирично ядро. Тази емоция-образ са обикновено един или два стиха, най-често поставени в началото на стихотворението. Цялостното идейно-емоционално съдържание се организира около него. Оттук произтича определящият импулс, а останалото вече се явява като разгъване, уплътняване на заложеното в него. Постепенно около това лирично ядро-образ се наслагват нюанси в чувството, включват се нови

¹ В. Г. Белински. Собрание сочинений, 1948, т. II, стр. 13.

асоциации, изникват нови аспекти на идеята и преживяването, за да се обхване жизненото съдържание в пълнота и дълбочина. Разбира се, тази емоция-образ не бива да се схваща като някаква образна логична мисъл. Един стих или образ не прави стихотворение, още по-малко реалистично стихотворение. Дебелянов не варира около един музикален мотив, защото творбите му са психологически богати и правдиво отразяват типична истина на обективната действителност. Той не ще каже като Верлен: музиката преди всичко. Но все пак емоцията-образ именно дава силата, ударното естетическо въздействие на творбата.

Тази емоция-образ може да бъде споменът за белоцветните вишни или убития неприятелски войник, който вече не е враг, могат да бъдат сладостно заспалите брези или притихналия в нощните тъми град. Ето например стихотворението „Елегия“. Кое е емоционално-образното ядро в него? Несъмнено това са първите два стиха: „Аз искам да те помня все така: бездомна, безнадеждна и унила. . .“ Нататък вече се разгъва образът на тази любима, на чувството, на взаимоотношението. Или в стихотворението „Скрити вопли“. Емоционално-образното ядро е в първите два стиха: „Да се завърнеш в бацината къща, когато вечерта смирено гасне. . .“ От тези стихове израства творбата, те са дали тласък на чувството и въображението. Нататък вече поетът конкретизира емоцията и картината, свързва ги с обстановката на бацината къща и с майчината ласка, със своята черна умора и мечта по тиха заслونا, със съзнанието за неосъществимостта на копнежите. Тези стихове не изчерпват съдържанието на творбата, те дори не са поантата, не изразяват най-ярко идеята на творбата. Но те са стожерът, неизменно необходимото, поетическото хрумване, на което се държи стихотворението. Махне ли се този стожер, цялата словесна сграда ще рухне и ще се превърне в отломъци от отделни, сами по себе си може би красиви, поетични картини и изрази. А останалото има подчинена и не такава самостоятелна роля. Него поетът може да измени в една или друга посока, без от това да пострада идеята и художествената сила на творбата.

Най-хубавите, най-изразителните и въздействени стихотворения на Дебелянов винаги имат един такъв стих-образ. Припомним ли например „Скрити вопли“, „Помниш ли“, „Спи градът“ в нас веднага зазвучава мелодията на тия стихове и изпъква във въображението ни картината-образ, нарисувана в тях.

Да се завърнеш в бацината къща,
когато вечерта смирено гасне. . .

или

Помниш ли, помниш ли тихия двор,
тихия дом в белоцветните вишни?

или

Спи градът в безшумните тъми. . .

или

Аз искам да те помня все така:
бездомна, безнадеждна и унила. . .

Тези стихове се помнят не просто защото са начални, а именно защото в тях е концентрирана силата на преживяването и идеята, ядрото на цялостния художествен образ.¹ Не случайно, след като разгъва образа,

¹ Интересен е фактът, че на такива стихотворения Дебелянов не слага отделно заглавие. За заглавие служи или общото жанрово название „Елегия“, или тъкмо тези начални стихове.

уплъжнява го с нови асоциации и детайли, поетът обикновено повтаря същите стихове в края на произведението, за да му придаде завършеност и да внуши с нова сила чувството и идеята. Ако вземем стихотворенията, в които липсва подобен лиричен образ, ще видим, че те не се запомнят с началните стихове. Така е например при стихотворенията „Грижа“, „На Пенчо Славейков“, „Сънят на героя“ и др. Струва ми се, че по принцип стихотворенията от този род са от по-слабите, или още по-точно, че най-силните лирични творби са тъкмо онези, в които има ядро-образ.

Дебелянов притежава способността да улови в живота, който го заобикаля, и в своя вътрешен свят подобно лирическо ядро-образ. И не само да го открие сред множеството неизразителни и частни подробности, но и майсторски да го облече в ярка поетична форма — езикова и ритмична. И тук е изключителната сила на Дебеляновия талант, което го налага като първокласен лирик.

Нека се върнем към примера със „Скрити вопли“. Първите два стиха представляват лирическото ядро-образ, поетическото хрумване на автора. Но в какво всъщност се крие откривателството на поета и неотразимото обаяние на тази картина? То се крие не в простото завръщане в бащината къща, което рисува въображението на поета, а в завръщането именно в този момент, „когато вечерта смирено гасне и тихи пазви тиха нощ разгръща“. Дебелянов е уловил момента не на залеза, той не казва когато денят гасне, а времето на късната доба, на пълно затишие и безлюдие, на сън и безмълвна тишина — в е ч е р т а „гасне“ и н о щ т а „тихи пазви“ разгръща.¹ Слънцето е залязло отдавна, вечерта със своята суетня бавно и неусетно гасне. Настава спокойната, мъртва и непробудна тишина на нощта. Всичко се е прибрало и успокоило в дълбок сън. Всеки звук рязко нарушава тишината, всяка проява на живот е сдържана и приглушена. Тишина, тишина и покой. Завръщането на „печалния странник“ именно в този миг крие особена красота, въздействува неотразимо емоционално-естетически. Такава картина се запечатва незаличимо във въображението, раздвижва най-нежни чувства и размисли. Тя по един непосреден път внушава преживяването, идеята, мисълта за нерадостта на лирическият герой. За завръщането в родния дом е писано не малко, пише се и днес особено много, но ние нямаме друго толкова силно стихотворение на същия мотив, каквото е стихотворението на Дебелянов. Всеки литературно-грамотен човек, използвайки постиженията на нашата поезия в стиха и езика, може да напише културно и гладко стихотворение. Но не всеки има таланта, способността да долови в живота незабелязан от другите образ-емоция, да напише в преживяванията си такава лирично ядро, от което ще покълни истинската поетична творба. И затова такива културни „поети“, неспособни откъм оригинално поетическо виждане, описателствуват в стиховете си, изброяват случки и картини, нареждат стих след стих, без да ни развълнуват, без да ни кажат нещо ново, дори и да са искрени в чувствата и мислите.

Стремежът на Дебелянов да концентрира емоционално-образното съдържание около едно лирично ядро го спасява от описателността, от изброяването на несъществени подробности, от сюжетността и фактографичността. В сгъстена форма той успява да каже повече, отколкото

¹ И тук Дебелянов е проявил тънък усет към словото. Той използва разликата между „вечер“ — времето след залеза на слънцето, от мръкването до към полунощ, и „нощ“ — времето на късната доба.

друг с многословните си описания. И затова, богати по съдържание, неговите творби са стегнати композиционно. Дебелянов е майстор на лиричната композиция. С много редки изключения в творбите му няма художествено неоправдани отклонения и излишни подробности. Една равносметка на цялото му творчество показва, че стихотворенията му са кратки по размер.¹ При това трябва да се подчертае, че той често пъти е извънредно изобретателен в композиционното оформяне на поетическото съдържание, открива нови композиционни средства, без да прибегва до евтини и търсени ефекти. Такова откривателство срещаме в „Скрити вопли“. Какво представлява композиционно това стихотворение? Ако се абстрахираме от пунктоацията, която тук е в много отношения условна, ще забележим, че всъщност цялото стихотворение се вмести в едно единно изречение; сложно и разгърнато, но дори синтактично единно, монолитно. Един лиричен монолог, издържан в своеобразен инфинитив, в неопределено време. И тази синтактично-структурна постройка най-пълно отговаря на конкретното идейно-емоционално и жизнено съдържание — повече една вероятност, едно желание, отколкото констатация на нещо случило се или възможно.

Необходимо е да се отбележи още една особеност на Дебеляновата поезия. Тя обхваща обобщената истина за живота при една жанрова ограниченост на творчеството. Вазов ни учудва в разновидностите на поетичните форми. Едва ли има вид, в който да не е вложил усилията си и който да не е разработвал с успех. Той ни е оставил прекрасни образци в одата и баладата, в елегията и пейзажа, в социалната и интимната лирика, на актуална и историческа тематика. Впрочем в това отношение Вазов е ненадминат у нас. Разнообразие в жанровете намираме и у Смирненски. У Дебелянов обаче то отсъствува. Усилията му са насочени единствено в елегията и лиричната песен. Написал е само една поема и няколко сонета.

Подобна едностранчивост можем да забележим и в естетическото съдържание на Дебеляновата лирика. Героичното и патетичното, величественото и интересното не го привличат. Той има усет към комичното в живота и е написал хубави хумористични и сатирични произведения. Но комичното отсъствува от лириката му. Естетическата едноцветност се определя както от субективно-лирическият характер на творчеството му, така и от своеобразния му подход към действителността. Дебелянов няма склонност да се превъплъщава в разнообразни лирически герои, да търси обективната естетическа многостранност на живота. Той изразява винаги себе си, между лирически герой и автор съществува винаги пълно единство, дори тъждество. И понеже личността му се вълнува от едно постоянно чувство, има трайно и непреходно настроение, то това настроение преминава от стихотворение в стихотворение. В ранните му стихове най-стина се забелязват тонове на чистосърдечна радост по любимата и ведролик възторг от природата. Но взета като цяло, емоционалната доминанта в лириката му е елегичността. И в тази елегичност основното естетическо качество е трагичното — породено от неразрешимите противоречия на буржоазното общество.

¹ От всичко около 80 лирични произведения, 22 са от по две строфи, 22 от по четири и 17 от по три. От по пет четиристишия има само 4 стихотворения, а от по шест четиристишия — 8. Само в създаденото на фронта срещаме няколко по-дълги стихотворения, което се дължи на един по-нов подход към действителността, а може би и на бързината, с която са писани.

Дебелянов постига жанровото и естетическото разнообразие в рамките на изтъкнатата еднопосочност на неговата поезия. Той пише елегии и лирични песни. Но, ограничавайки усилията си в тези художествени форми, той създава творби, които проявяват различни жанрови нюанси. Всяко значително негово произведение носи в себе си характерна и неповторима черта. Господстващото чувство е елегичното. Но в емоционално-естетическото съдържание на отделните стихотворения се чувства богата гама от идеи и емоции. Те се сплитат в нишката на основната доминанта, обаче варират свободно, преливат се и се разграничават, прозвучават ту нежно и меланхолично, ту тревожно и трагично, ту като неясен блян или като остра болка. От светлата неуловима печал и тихата тъга, през скритите вопли и скръбта до трагичната мъка — такъв е диапазонът на неговото чувство, в зависимост от социалната значимост на явлението, предизвикало пониженото настроение. Основното емоционално отношение на Дебеляновото поколение е неудовлетвореността от живота. И поетът обхваща това типично настроение откъм различни страни, вниква в интимната му и социална същност.

Както се вижда, Дебелянов осъществява своите поетични творби като чистокръвен лирик. Той синтезира и пресъздава типичните страни на действителността не толкова чрез обрисуването на конкретните обективни факти, на обективното битие на обществото, а преди всичко чрез емоционалното отношение към живота, чрез субективните си преживявания. В този смисъл към реализма на Дебелянов не бива да подходиме с мярката на Вазовия реализъм например, с критерий, който не съответствува на собствените му стилови особености. Дебелянов се стреми да разкрие силно и вярно своите чувства и мисли, да предаде тези чувства и мисли и на читателя. Както отбелязах вече, в основата на творчеството му стои експресивността. Тя определя някои особености на образността в стиховете му. Условността е характерен техен белег. И когато откриваме тази условност, това още не означава, че стиховете не са реалистически, защото не спазват винаги външната правдоподобност на фактите, на обективната жизнена картина. Това е реалистична условност, която при особеностите на Дебеляновата поезия е естествена и е насочена към по-яркото поетично разкриване на живота. Определящият критерий за реализма на Дебелянов трябва да виждаме в това, доколко той обобщава вярно настроенията на своето поколение, доколко чувствата и мислите в стихотворенията отговарят на типичните преживявания на един по-широк кръг от хора. Така ако погледнем на Дебеляновия реализъм ще видим, че той се проявява не само в стихотворения като „Скрити вопли“, „Спи градът“, „Пловдив“, но и в „Аз искам да те помня все така“, в „Молитва“, „Изминал пътя през лъките“, „Сонет“, „Писмо“ („С нечути стъпки“) и др.

★

Реализмът на Дебелянов проявява редица специфични особености както в общата тенденция, така и в индивидуалния стил, които съществено го отличават от реализма на Ботев и Вазов, на А. Константинов и Елин Пелин. В него липсва граждански патос, социална острота и идейна тенденциозност. Поетът избягва в лириката си да пресъздаде политическите явления, класовите сблъсъци, парливите актуални въпроси на съвременното му общество. Той мисли, че злободневното е недостойно за перото на художника, защото не притежавало общочовешка значимост,

а конкретно-историческото било скоропреходно. Като реалист Дебелянов се насочва определено към обективната действителност, към реалните човешки преживявания, ала търси в тях „предвечните тайни“, общочовешкото, неумиращите естетически ценности. Той не разбира диалектиката между идейно-тенденциозното и общочовешкото, между конкретно-историческото и вечното, между актуалното и абсолютното. И затова, без да бъде аполитичен като гражданин, в поезията си той не върви по горещите следи на историческите събития. Съдбата на народа в нейното конкретно проявление остава извън обсега на естетическите му интереси. Дебелянов не е трибун на народа, глашатай на прогресивните идеи на своето време. Лириката му не жигосва открито народните изедници, не зове към борба „за правда и за свобода“, нито се превръща в художествена летопис на народните борби, страдания и възжелания.

Вместо към обществото Дебелянов се насочва към личността. Но и нея той не разбира като изтъкнатите наши реалисти. За Ботев и Вазов, за Смирненски и Вапцаров личното е неделимо от общественото, лирическият герой на поезията им е ярка гражданска личност. Нейният живот е общ с живота на народа, интересите ѝ са интереси на обществото. Изразявайки личните си преживявания, те отразяват типичните настроения на широките трудови маси в борбата им за хляб и свобода.

Дебелянов разкрива в лириката си интимните движения на човешката душа, съкровенията тайни на личността и духовните ѝ стремления. Поетът се вълнува преди всичко от въпросите на индивидуалната съдба на човека. Мъката от несподелената любов или радостта от намерилото отзвук чувство, възторгът от пробудилата се пролет или упоението от красотата, самотата в живота или стремежът към тихо щастие, споменът за безгрижието сред белоцветните вишни или за рано прекършената младост — ето тематичния кръг на лириката му и в този ограничен кръг се движи диапазонът на чувствата и размислите му. Един блян към пълнота на щастието непрестанно влече поета, и една мъка го потиска от неосъществимостта на този блян. Дебелянов пресъздава с трогателна задушевност нерадостите и поривите на сърцето. Тези преживявания не са субективистични, декадентски, те имат реална и общозначима стойност. Но все пак те са затворени в кръга на интимно-личното битие.

В края на 90-те години и първото десетилетие от нашия век в българската литература се оформя едно ново течение, плод на новите обществени условия и подклаждано от господстващите тенденции в европейската литература. В началото му стои властната фигура на П. П. Славейков, широка опора му е сп. „Мисъл“, а талантиливи негови представители са П. Ю. Тодоров, Д. Бояджиев, П. К. Яворов с някои от творбите си, Йордан Йовков. То се развива в името на едно по-високо общозначимо изкуство, което трябва да преодолее битовизма и националната ограниченост, анекдотичността и описателността, примитивизма в изобразителните средства и да издигне литературата ни на равнището на съвременната европейска литература. Отхвърляйки социално-обществената тематика, то насочи главното си внимание към психологията на личността, към етичните и общочовешките теми и проблеми. Подчертаният психологизъм и прецизността на изразните средства, високите естетически критерий са положителна черта на това литературно течение. Неговата слабост е в пренебрегването на социално-икономическото битие на народа, на обществената тематика, в противопоставянето му на идейно-тенденциозното и гражданско изкуство.

Дебелянов е свързан тъкмо с това течение в българската литература, той е един от най-талантливите му представители. Примерът на П. П. Славейков, П. К. Яворов, Д. Бояджиев е в този смисъл благотворен, че насочи вниманието му към една малко засягана страна на личността в нашата поезия — личния и етичен свят на човека. И една от силните страни на Дебеляновата лирика е, че тя с голямо поетическо майсторство разкри на читателя интимните чувства, личната съдба на човека в буржоазното общество. Вазов също разработи някои интимни мотиви, докосна се до нежните струни на сърцето. Но у него забелязваме известна елементарност на емоционалния комплекс, наивност в поетическия изказ при разкриване на любовното чувство. Лириката на Дебелянов е психологически проникновена, асоциациите са богато нюансирани. Той улавя скритите и тънки движения на душата, проследява ги в сложното и многостранно проявление. Той откри във вътрешния мир на човека нови теми, в психологията — недокосвани струни, нови мотиви, които обогатяват познанието ни за интимната същност на човека. Откри ги не толкова в пряк тематичен план, отколкото откъм един нов аспект, непознат до тогава в българската поезия. За раздялата с любимата е писано много, но никой до тогава не бе възпял, и то с такава поетическа внушителност, онази мъчително-скръбна раздяла, за която се говори в „Аз искам да те помня все така“, никой не бе пресъздал с подобно обаяние трогателния образ на безнадеждната и безсилна жена. Самотността в заглъхналия капиталистически град, тъгата по роден дом и майчина ласка, споменът за ясното детство и прекършената младост — това са мотиви, които дълбоко са се врязали в душевността на читателя, и то преди всичко чрез стиховете на Дебелянов. С тях нашата емоционалност се е обогатила, станала е по-чувствителна към живота, мисълта за човешката съдба е разширила хоризонтите си. Защото, насочвайки се към интимния свят на личността, поетът търси важните, общозначими и типични истини за човешката психология. Неговите интимни стихове се превърнаха в поетически израз на трепетите на всяка чувствителна душа.

Историята на литературата показва, че най-пълноценното изкуство е идейното, социално значимото. Онова изкуство, в което долавяме задъхания пулс на живота, пламтят революционните идеи на епохата, отзвук е на народните възмущения, в което проникновено се разкрива социалната природа на човека. Защото то отразява основата на човешкото битие — социалните и обществени отношения. Най-големите художествени обобщения в световната литература са тъкмо творбите, създадени на тази плоскост.

Но да се сведе цялото художествено развитие само в тази насока би означавало да се обедни естетически изкуството. Личността има и свой интимен живот, който е също важен и органически присъщ момент в природата ѝ. Изкуството, чиято задача е да покаже всестранно психологията на човека, не може да не засяга и да не обръща сериозно внимание на тази нейна страна. Интимната лирика също обогатява и облагородява читателя, открива му интересен и близък мир. Тя внася топлина в живота, раздвижва съкровени чувства и мисли. Тази лирика също играе важна социална роля, извисява човешкия дух, очиства го от дребнавото и егоистичното, култивира усет към красотата.

Върховете в българската поезия се бележат от социално-гражданската поезия на Ботев, Вазов и Яворов (I период), на Хр. Смирненски, Гео Милев и Н. Вапцаров. Но не щеше ли да бъде бедна нашата лите-

ратура, не щеше ли от нейния букет да липсват много сладостни ухания без лириката на П. П. Славейков, Д. Бояджиев и Дебелянов? Постиганията на нашите поети трябва да дирим освен в гражданско-социалната линия, още и в линията на П. П. Славейков, на личната поезия. Не е оправдано да подценяваме едно естетическо богатство само за това, че тези творци не защитават принципи, които ние приемаме за най-плодотворни.

Несъмнено, първата хвърляща се на очи черта на Дебеляновата лирика е вниманието към психологията на личността, към етичните и интимни страни на човешкото битие. Несъмнено е също така, че заобикалянето на актуалните, злободневни въпроси на обществото и народния живот притъпяват нейната идейна острота, ограничават социалните ѝ обобщения, намаляват обществената ѝ значимост. В това отношение Дебелянов излиза извън традициите на възрожденската и критико-реалистичната поезия. Той изразява онова и д е й н о снизяване на реализма, което е характерно за литературата през първите две десетилетия на XX век. Обаче това още съвсем не означава, че неговата поезия е тясно лична. Тя далеч не е камерна, както са склонни някои да я тълкуват. В лицето на Дебелянов не може и не трябва да виждаме поет само на нежните любовни чувства, на личната нерадост и тъга. Не трябва да свеждаме приносът на Дебелянов в българската поезия само в разработването на интимните мотиви и в усъвършенствването на стиха.

В границите на литературното течение, начертано от П. П. Славейков, Дебелянов набелязва една нова тенденция, внася един нов характерен момент. Той е най-социалният поет в това течение, в творчеството му най-силно чувствуваме съдбата на хората в буржоазното общество. В стиховете му по своеобразен начин се сплитат мотивите на личните чувства с мотивите за човешката съдба. В нерадостта на личната съдба се оглежда участва и на хилядите и милиони „скръбни и нещастни“, разкривайки психологията на личността, той напихва и онези нишки, които я свързват с колектива. Личното у него е неделимо свързано със социалното, а социалното е станало интимно чувство и мисъл. Затваряйки се в своя вътрешен свят, използвайки фактите на собствената си биография той взема от тях онова, което има социален и общозначим смисъл, което характеризира връзката му с обществото и настроенията на своето поколение. Поетът не прави обект на поетическите си творби конкретните исторически събития, политическите факти на обществения живот. Ала той подсказва ясно за обществените настроения и конфликти на онова време. Стиховете му носят атмосферата на социалните стълкновения, израстват върху родната национална историческа почва. Без да бъде гражданска, без да се насочва към обществената психология, реалистичната лирика на Дебелянов е социална и близка до настроенията на народа: Дори в любовните му и пейзажни стихотворения се чувствува атмосферата на съвременността, благородните стремежи на обществото.

Социалната тенденция в лириката на Дебелянов не е на повърхността, не е толкова в тематиката, в проблемите и образите. Тя е скрита зад личните мотиви и настроения, тя е в дълбоката същност на личната трагедия, едно подводно течение, едно загатване, което не се внушава тенденциозно на читателя, но което е силно и несъмнено.

Дебелянов реагира на социалната действителност, на явленията и противоречията в нея по свой начин. Вълните на обществените противоречия го заливат от всички страни, задушават го, но те се разбиват

във вълнолома на неговото примирение. Това примирение не означава примиренчество и капитулантство пред злото в живота. В поезията поетът не избягва и не прикрива конфликтите между личност и общество, между хуманизма и съществуващата социална уредба. Макар по косвен начин той отрича този свят на потисничество и егоизъм. Но все пак неговото отрицателно отношение към буржоазната действителност се излива в едно неудовлетворение, в мъка по непостигнат идеал, страдание от живота. Дебелянов не е буреизвестник, понесъл се над бурното житейско море, а самотен бор, извисил се на гол стръмен връх. В неедържите в обществото той не противопоставя активната си воля, за да ги премахне, а само горчивината си, артистичната си индивидуална гордост, самочувствието за висотата на идеалите, които таи в себе си. Затова Дебелянов не зове с патос: „Вижте колко порочен е този свят! Стиснете юмрук да го унищожим!“. Той ни говори с миньорен тон: „Нерадостен е животът. Ние сме недоволни от него и затова радаме“. Неудовлетворение от живота — от една страна, и липсата на граждански патос, на открита изобличителност — от друга, определят егичния характер на поезията му. Елегията винаги означава несъответствие между идеал и действителност, недоволство от някои страни на живота. Но в същото време тя означава и една приглушеност на това недоволство. Недоволството на Дебелянов се излива в тиха печал, готестът е изразен приглушено, под сурдинка. Определението „под сурдинка“, с което озаглавява цикъла стихотворения за нерадостната си част, най-точно характеризира особеностите на социалната насоченост на поезията му.

Този подход към социалните явления, конфликти иде естествено първо място от самия светоглед на Дебелянов, от неясните му идеологически разбирания, и по-точно от неговите дребнобуржоазни демократически позиции. Но в известна степен той има корените си и в самата личност, в темперамента на поета. Бурното изживяване на противоречията в живота, изгарящите чувства, острите страсти са неприсъщи на Дебелянов. Тук той се отличава по поетически натюрел от Яворов, чиято чувства се блъскат яростно, въртят се в неудържим въртоп, кипят бурно. В това отношение Дебелянов е по-близо до П. П. Славейков с неговата успокоеност и съзерцателност. Съзерцателността е особено характерна за ранната лирика на Дебелянов, там тя на места стига до подготвена импресионистичност. Тихо и чисто настроение струи от стихотворенията му за природата, за мечтите и любовта. В зрялото му творчество импресионистичността и съзерцателността е преодоляна. Чувството се издълбочава, навлиза в сложните и противоречиви взаимоотношения между хората. Но то си остава винаги успокоено; напрегнато, силно, но все пак спокойно.

Наистина в поезията на Дебелянов ще срещнем стихотворения и отделни стихове с ярки и разгърнати антитези, с контрастни образи:

След бури — мир и тишина,
след нощ — безбрежна светлина.

(У т р о)

Аз умирам и светло се раждам
разнолика, нестройна душа,
през деня неуморно изграждам,
през нощта без пощада руша.